JADIDLAR MA’RIFIY MEROSIDA MARKAZIY OSIYO XALQLARINING UMUMIY MADANIY QADRIYATLARI VA BIRDAMLIK G‘OYASI

Esanov Fazliddin Dushayevich
O‘zMU tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi Turkiston jadidchiligi Markaziy Osiyo xalqlarini yaqinlashtirgan ma’rifiy-madaniy hodisa sifatida talqin qilinadi. Jadidlar merosidagi ilm, axloqiy tarbiya, til o‘rganish, ijtimoiy mas’uliyat va taraqqiyot g‘oyalarining umumiy qadriyatlar bilan bog‘liqligi ochib beriladi. Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy va Abdurauf Fitrat qarashlarining mushtarak hamda o‘ziga xos jihatlari qiyosiy tahlil qilinib, tarixiy merosni zamonaviy mintaqaviy hamkorlikka bevosita tenglashtirmasdan uning ma’naviy imkoniyatlari asoslanadi.

Kalit so‘zlar: jadidchilik, Markaziy Osiyo, Turkiston, ma’rifat, madaniy qadriyatlar, birdamlik, milliy uyg‘onish, ijtimoiy taraqqiyot.

Аннотация. В статье туркестанский джадидизм конца XIX – начала XX века рассматривается как просветительское и культурное явление, способствовавшее сближению народов Центральной Азии. Раскрывается связь идей знания, нравственного воспитания, изучения языков, социальной ответственности и прогресса в наследии джадидов с общими ценностями. На основе сравнительного анализа выявляются общие и отличительные черты взглядов Махмудходжи Бехбуди, Абдуллы Авлони и Абдурауфа Фитрата; обосновывается духовный потенциал исторического наследия без его прямого отождествления с современным региональным сотрудничеством.

Ключевые слова: джадидизм, Центральная Азия, Туркестан, просвещение, культурные ценности, единство, национальное пробуждение, социальный прогресс.

Abstract. The article examines Turkestani Jadidism in the late nineteenth and early twentieth centuries as an educational and cultural phenomenon that brought the peoples of Central Asia closer together. It explores how the ideas of knowledge, moral education, language learning, social responsibility, and progress in the Jadid legacy relate to shared values. A comparative analysis identifies the common and distinctive features of the views of Mahmudkhoja Behbudi, Abdulla Avloni, and

DOI: 10.5281/zenodo.24284484

Abdurauf Fitrat, highlighting the spiritual potential of this historical heritage without directly equating it with contemporary regional cooperation.

Keywords: Jadidism, Central Asia, Turkestan, enlightenment, cultural values, solidarity, national awakening, social progress.

Kirish. Markaziy Osiyo xalqlari tarixan bir-biri bilan savdo, ilm-fan, din, adabiyot va ta’lim orqali uzviy munosabatda bo‘lgan. Bu aloqalarning murakkab va serqatlam tarixida XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi jadidchilik alohida o‘rin tutadi. Jadidlar jamiyatni yangilashni faqat maktab islohoti bilan cheklamadilar: ular savodxonlik, fikr erkinligi, ijtimoiy faollik, matbuot, teatr va axloqiy mas’uliyatni o‘zaro bog‘liq hodisalar sifatida ko‘rdilar. Shu sababli jadidchilikni mintaqadagi madaniy uyg‘onishning muhim tarkibiy qismi sifatida o‘rganish mumkin [1].

Tadqiqotning maqsadi jadidlar ma’rifiy merosida umumiy madaniy qadriyatlar va birdamlik g‘oyasining ifodalanish usullarini aniqlashdan iborat. Maqolada tarixiy-qiyosiy, matnni talqin qilish va ijtimoiy-falsafiy umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Tahlilda “umumiy madaniy makon” tushunchasi barcha xalqlarning bir xil tajribaga ega ekanini emas, balki o‘zaro aloqa va qadriyat almashinuvi mavjudligini bildiradi.

Jadidchilikning umumiy ma’rifiy zamini. Turkistondagi jadidchilik turli mahalliy sharoitlarda shakllangan bo‘lsa-da, uning vakillarini jamiyatning ilmiy-ma’rifiy qoloqligini yengish va yangi ta’lim usullarini kengaytirish intilishi birlashtirgan. Jadid maktabida diniy-axloqiy bilimlar bilan bir qatorda dunyoviy fanlar, geografiya, tarix va tillarga e’tibor berilishi yangi avlodning dunyoqarashini boyitishga qaratilgan edi. Bunda zamonaviy bilimlarni egallash milliy va diniy-madaniy ildizlardan butunlay uzilish sifatida emas, balki ularga yangicha mazmun berish yo‘li sifatida tasavvur etilgan [1].

Jadidlarning yondashuvida xalqning ma’naviy taraqqiyoti shaxsning ta’lim olishi bilan chambarchas bog‘langan. Bu yerda birdamlik siyosiy shior darajasida qolmay, savodli jamiyat barpo etish, jamiyat oldidagi mas’uliyatni anglash va hamkorlikda faoliyat yuritish zarurati orqali namoyon bo‘ladi. Ayni paytda jadidlar fikrlarining barcha hududlarda aynan bir xil bo‘lganini aytish tarixiy murakkablikni soddalashtirish bo‘lar edi: Buxoro, Samarqand, Toshkent va boshqa markazlardagi islohot muammolari o‘ziga xos sharoitlarda kechgan.

Behbudiy qarashlarida bilim va madaniyatlararo muloqot. Mahmudxo‘ja Behbudiy asarlarida taraqqiyotning asosiy shartlaridan biri sifatida ta’lim va dunyoni bilishga intilish ilgari suriladi. Uning matbuot, maktab va teatrga oid faoliyati jamiyatga ta’sir ko‘rsatishning bir-birini to‘ldiruvchi yo‘llari bo‘lgan.

Xususan, turli tillarni o‘rganish zarurligi haqidagi mulohazalari mintaqaviy va xalqaro muloqot uchun amaliy imkoniyatlarni kengaytirish g‘oyasini ifodalaydi [2].

Behbudiyning “Padarkush” dramasi orqali ilgari surilgan ma’rifatga e’tiborsizlikning ijtimoiy oqibatlari haqidagi ogohlantirish ham umumiy ahamiyatga ega. Asarda oiladagi tarbiya bilan jamiyatdagi mas’uliyat o‘rtasidagi aloqa ko‘rsatiladi. Demak, jadidlar tasavvuridagi taraqqiyot nafaqat bilim hajmini oshirish, balki kishilar o‘rtasidagi axloqiy munosabatlarni mustahkamlash vazifasini ham o‘z ichiga oladi [2].

Avloniy merosida axloq va jamoaviy mas’uliyat. Abdulla Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” asari jadid ma’rifatining tarbiyaviy-falsafiy tomonini yorituvchi muhim manbadir. Unda axloq masalalari shaxsiy xulq chegarasidan chiqib, jamiyat farovonligi, ilmga hurmat va insoniy fazilatlar bilan bog‘lanadi. Tarbiyani ijtimoiy taraqqiyotning poydevori deb bilish mazkur asarning asosiy g‘oyaviy yo‘nalishlaridan biridir [3].

Avloniy tomonidan ilgari surilgan vatanparvarlik, mehnatsevarlik, adolat va ilmga intilish tamoyillari madaniy birdamlikning axloqiy asoslarini tushunishga yordam beradi. Bunday birlik bir xalqqa xos alohida urf-odatlarni inkor etishni talab qilmaydi; aksincha, turli jamoalarning o‘z qadriyatlarini saqlagan holda o‘zaro hurmat, hamjihatlik va mas’uliyatni rivojlantirishini nazarda tutadi. Bu jihat Markaziy Osiyo jamiyatlarining rang-barang madaniy merosini tahlil qilishda muhimdir.

Fitrat ijodida yangilanish va ijtimoiy tafakkur. Abdurauf Fitratning ijtimoiy-ma’rifiy qarashlarida jamiyatni isloh qilish, zamon talablarini anglash va ta’limni yangilash masalalari yetakchi o‘rin egallaydi. Uning “Munozara” asarida eski va yangi ta’lim usullariga doir qarashlarning bahs shaklida bayon qilinishi muammoni bir tomonlama hukm bilan emas, fikriy muloqot orqali ochishga xizmat qiladi [4]. Bu usul jadidlar uchun bahs va tanqidiy tafakkur yangilanishning muhim vositasi bo‘lganini ko‘rsatadi.

Fitratning Buxoro muhitidagi faoliyatini butun mintaqa taraqqiyoti bilan bog‘liq jarayonlar doirasida ko‘rish mumkin. Biroq tarixiy sharoit ta’sirida uning g‘oyalari ham rivojlanib, turli bosqichlarda o‘zgargan. Shuning uchun jadidlar merosini zamonaviy integratsiya g‘oyalarining tayyor dasturi deb emas, balki o‘z davrining muammolariga berilgan fikriy javoblar majmui sifatida o‘rganish ilmiy jihatdan asosliroqdir.

Umumiy qadriyatlarning ijtimoiy-falsafiy mazmuni. Uch muallif merosini qiyoslash orqali jadidchilikdagi kamida to‘rtta o‘zaro bog‘liq qadriyat yo‘nalishini ajratish mumkin. Birinchisi, bilim olishni inson imkoniyatlarini ro‘yobga chiqaruvchi umumiy ne’mat sifatida tushunish; ikkinchisi, axloqiy tarbiya orqali

shaxs va jamiyat manfaatlarini bog‘lash; uchinchisi, til, matbuot va teatr yordamida fikr almashuvini kengaytirish; to‘rtinchisi, tarixiy o‘zlikni anglashni yangilikka ochiqlik bilan uyg‘unlashtirishdir [1–4].

Ushbu yo‘nalishlar madaniy birlikni bir xillik bilan adashtirmaslik zarurligini ham ko‘rsatadi. Umumiy qadriyat deganda barcha xalqlar bir xil fikrlashi emas, balki turli tajribalarga ega kishilar uchun ilm, hurmat, hamkorlik va mas’uliyatning umumiy ahamiyat kasb etishi tushuniladi. Shuning uchun jadidlar merosiga murojaat qilishda tarixiy farqlar, mahalliy tillar, e’tiqodiy va ijtimoiy sharoitlarning rang-barangligi saqlanishi lozim.

Bugungi Markaziy Osiyo uchun bu merosning dolzarbligi, avvalo, madaniy muloqot va ta’lim sohasidagi hamkorlikni qadriyat nuqtayi nazaridan tushuntira olishidadir. Masalan, umumiy tarixiy manbalarni o‘rganish, jadid matnlarini zamonaviy imloga tayyorlash, universitetlararo ilmiy almashinuv va yoshlar uchun madaniy-ma’rifiy loyihalarni kengaytirish tarixiy tajribaga tayanishi mumkin. Bular maqolada amalda bajarilgani isbotlangan dasturlar emas, balki tahlildan kelib chiqadigan takliflardir.

Xulosa. Jadidchilik Markaziy Osiyo tarixida ma’rifatni ijtimoiy yangilanish bilan bog‘lagan, shaxs kamoloti va jamoaviy mas’uliyatni bir butun holda talqin qilgan muhim intellektual hodisadir. Behbudiy ilm va muloqotning, Avloniy axloqiy tarbiyaning, Fitrat esa tanqidiy tafakkur va islohot zaruratining turli qirralarini yorqin namoyon etadi. Ularning qarashlarini birlashtiruvchi tamoyil – jamiyat taraqqiyoti bilimli, mas’uliyatli va o‘z madaniy ildizlarini anglagan inson bilan boshlanishidir. Jadidlar merosining mintaqaviy ahamiyati aynan shu umumiy tamoyillarda ko‘rinadi; undan foydalanishda esa tarixiy aniqlik va xalqlar madaniy xilma-xilligiga hurmat asosiy mezon bo‘lishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik. –T.: Ma’naviyat, 2002. – 396 b.

2. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. 2-nashr. –T.: Ma’naviyat, 1999. – 279 b.

3. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. –T.: O‘qituvchi, 1992. – 160 b.

4. Fitrat A. Munozara // Tanlangan asarlar. 1-jild: She’rlar, nasriy asarlar, dramalar. – T.: Ma’naviyat, 2000.